

Rijnland onbegrensd: watergrenzen en kennisgrenzen

50 **Petra van Dam**

Kort na 7 september 1202 sloten twee soevereine vorsten, Diederik bisschop van Utrecht en Dirk VII graaf van Holland, een verdrag dat een regeling inhield ter oplossing van een waterstaatkundig grensconflict, waarbij Hendrik I hertog van Brabant een bemiddelende rol speelde.¹ Uit de oorkonde van het verdrag blijkt dat er destijds binnen het territorium van het latere Hoogheemraadschap van Rijnland al een regionaal waterschap functioneerde en dat binnen het gebied van het latere grootwaterschap van Woerden hetzelfde gold. Het achthonderdjarig bestaan van deze oorkonde vormde de aanleiding voor een feestelijk symposium op 8 oktober 2002, georganiseerd door het Hoogheemraadschap van Rijnland, onder wetenschappelijke leiding van Gerard van de Ven. Het thema 'grens', in de ruimste zin van het woord, stond centraal. De gehouden lezingen vinden hun neerslag in dit themanummer, waarvoor ik, als dagvoorzitter, een inleiding mocht schrijven.

Waterstaatkundige grenzen staan in dit themanummer voorop. Hoe veranderden de grenzen van Rijnland door de eeuwen heen onder invloed van diverse landschappelijke en politieke ontwikkelingen? Welke conflicten traden daarbij op en hoe werden deze opgelost? Daarnaast wordt ook ingegaan op grenzen die te maken hebben met de hoeveelheid en hoedanigheid van het water in meer waterstaatstechnische zin. Hoe ontwikkelde de boezemcapaciteit zich, hoeveel water stroomde van elders binnen, in welke mate werd de hoeveelheid beïnvloed door neerslag en verdamping, hoe zout was het water? Bij de beantwoording van deze vragen richten de auteurs zich vooral op de methoden waarmee dergelijke kwantitatieve en kwalitatieve grenzen met behulp van kaarten en statistisch onderzoek zichtbaar en meetbaar werden gemaakt. Ik noem ze daarom kennisgrenzen.

De artikelen zijn voortgekomen uit diverse lopende en afgesloten onderzoeksprojecten en de diverse thema's lopen vrij speels door de bijdragen heen. Het ligt daarom misschien niet voor de hand om sterke grote lijnen te zoeken die vragen en projecten verbinden, maar toch kan ik de verleiding niet weerstaan om enkele thema's uit de artikelen aan te stippen en te plaatsen in het verband van de Rijnlandse waterstaatsgeschiedenis, om te beginnen de betekenis van de oorkonde van 1202. Met het risico dat ik over twee jaar mijn visie weer moet herzien, loop ik daarbij enigszins vooruit op het onderzoek dat M. van Tielhof en ikzelf uitvoeren aan de Vrije Universiteit ter voorbereiding van een nieuw overzichtswerk, dat als werktitel draagt: *Een nieuwe geschiedenis van Rijnland (voor 1857)*.

De oorkonde van 1202

Waarover ging de oorkonde van 1202? De bisschop van Utrecht en de graaf van Holland sloten op verzoek van de hertog van Brabant een verdrag, waarbij de graaf van Holland zich verplichtte de afwatering van de Rijn te verbeteren. In wezen betrof de oorkonde een kwestie die al decennia speelde en waarover een eerdere oorkonde bestaat uit 1165.² In dat jaar had Holland een dam in de Rijn gelegd om Utrechts water te weren. Dat was toen dringend nodig omdat de Rijnmonding

1 Henk van der Linden, 'Oorsprong en oudste ontwikkeling van het hoogheemraadschap van Rijnland', in: *Holland, historisch tijdschrift* 22 (1984) 129-149; uitgave oorkonde: A.C.F. Koch (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, dl. I (Den Haag 1970) nr. 246.

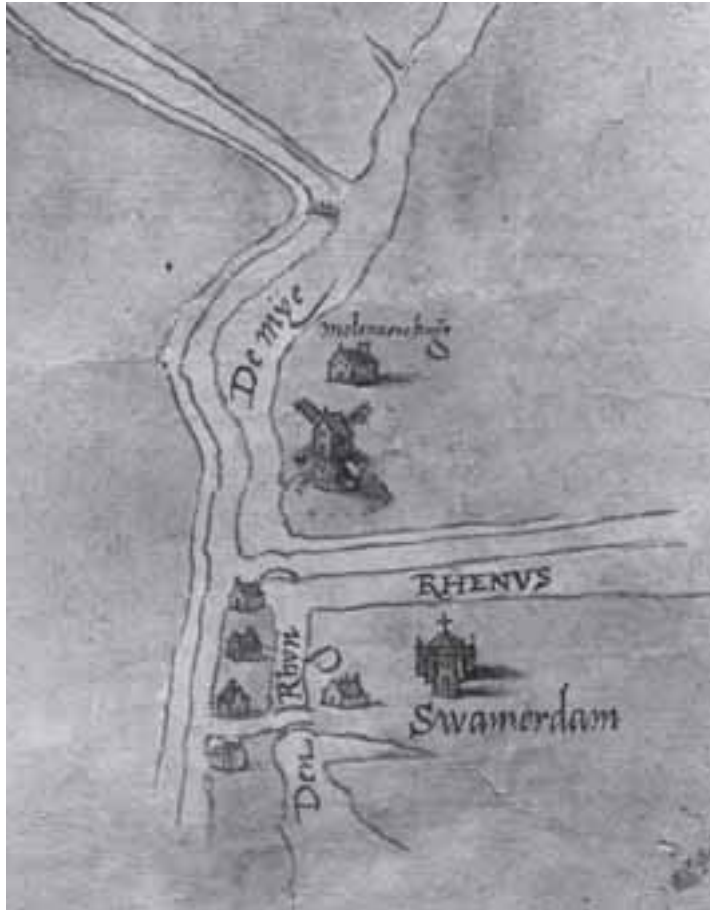
2 Van der Linden, 'Oorsprong', 134-136, vergelijk S. Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland* (Leiden 1934), 27-29; idem, *Willem I en de Hollandse hoogheemraadschappen* (Wormerveer 1954). Hoewel er langzaam respons begint te komen op Van der Lindens werk, betreft dit niet zijn interpretatie van de hier behandelde materie, vergelijk P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-1570', in: T. de Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland tot 1572* (Hilversum 2002), 103-148, aldaar 108; P.A. Henderixx, 'De ontginningen en de zorg voor afwatering en dijken in het Hollands-Utrechtse veengebied (tiende tot dertiende eeuw)', in: J.J.M. Beenakker e.a. (red.), *Holland en het water in de Middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water* (Hilversum 1997) 57-711, aldaar 62-64; M. van Winter, 'Das Herkunftsland der Ostsiedler und die Urbarmachung Hollands in der niederländischen Historiographie', in: Jan M. Piskorski, *Historiographical approaches to Medieval colonization of East Central Europe* (New York 2002) 281-302.

bij Katwijk was dichtgeslibd, waardoor Rijnland omkwam in het water. In 1202 was de rivier blijkbaar (weer eens?) dichtgemaakt. De oorkonde van 1202 was erop gericht de Rijn open te stellen. Volgens Henk van der Linden ging het er in eerste instantie om de afwatering van Utrecht weer te herstellen. De oorkonde meldt dat Utrecht drie weteringen mag graven, maar het water alleen naar Rijnland mag laten stromen als dat Rijnland goed uitkomt. Anders is het de graaf van Holland toegestaan de Rijn weer (tijdelijk) af te dammen. Aardig is dat de potentiële afsluiting te Zwammerdam (aan weerszijden van de Rijn hoofden voor damplanken) die in die jaren is opgericht tot in het begin van de negentiende eeuw heeft gefunctioneerd.

Het is wel lastig om de verjaardag van een oorkonde te vieren die eigenlijk niet gedateerd is. Op het perkament van wat ik de oorkonde van 1202 noem, staat geen datum. Dat komt bij oorkonden wel vaker voor. Vaak zijn ze zwaar beschadigd. Deze oorkonde is slecht leesbaar en bijna alle destijds bevestigde zegels zijn eraf gebroken. Voor de oorkondenspecialisten vormt dat nu juist de uitdaging: om de tekst te dateren op basis van allerlei uiterlijke kenmerken (bijvoorbeeld het soort handschrift) en inhoudelijke kenmerken (bijvoorbeeld het voorkomen van namen van bekende personen).

De laatste uitgever van de oorkonde, A.C.F. Koch, dateert de oorkonde op 'kort na 3 november 1200' en gaat daarbij in tegen de hypothese van de voorlaatste uitgever, K. Heeringa, die 'kort voor 7 september 1202' als datum noemt. Van der Linden, de rechtshistoricus die vele gerespecteerde, diepgravende studies heeft geschreven over Rijnlands geschiedenis en de interpretatie van oorkonden in deze periode, volgt de datum van Heeringa, in navolging van bekende historici zoals F. Ketner en H. Obreen.³ Naar zijn mening past de zwakke politieke positie van de graaf van Holland zoals deze uit de oorkonde blijkt, goed bij de situatie waarin de graaf in september 1202 verkeerde. De graaf was toen juist door de hertog van Brabant gevangen genomen, hetgeen de rol van de hertog als 'bemiddelaar' in een speciaal daglicht stelt. De zwakke positie van de graaf zou volgens Van der Linden blijken uit het feit dat hij voortaan moest dulden dat Utrechts water via zijn grondgebied naar zee stroomde. Van der Linden was zo overtuigd van zijn visie dat hij als secretaris-rentmeester van Rijnland de oorkonde heeft laten opnemen in de ererij van belangrijke gebeurtenissen in de Rijnlandse geschiedenis, onder de noemer: '1202 Hollands-Stichtse Vredesbepaling inzake Rijnlands waterstaat.' De reeks belangrijke jaartallen is aangebracht op het fries van de Grote Zaal van het oude Gemeenlandshuis aan de Breestraat in Leiden. Voor Rijnland is dit jaartal daarmee een feit geworden.

Bekijken we de argumenten van Koch, dan komen we belangrijke gebeurtenissen rond het jaar 1200 op het spoor die een licht werpen op de interessante relatie tussen de ingreep in de waterstaat en de toenmalige algemene geschiedenis.⁴ De aanwezigheid van de hertog van Brabant in deze oorkonde doet bijvoorbeeld vragen rijzen. Hij was een zeer machtige vorst, die druk bezig was met oorlogvoering in het kader van zijn succesvolle expansiepolitiek. Hij had wel wat anders te doen dan te 'bemiddelen' in een op het eerste gezicht toch vrij lokale kwestie, die bovendien ver buiten zijn territorium speelde. Symbolisch voor zijn rol in het geheel is overigens dat de originele oorkonde van 1202 in het archief van de hertogen van Brabant is bewaard, nu aanwezig op het Algemeen Rijksarchief in Brussel.

1. Kaart van de landscheiding tussen Rijnland, Nieuwkoop en Amstelland. Gekleurde pentekening door Johan Liefrinck, 1567. Het oosten is boven. Afmeting: 41,5 x 136,5 cm. Detail Zwammerdam, uitmonding van de Meie in de Oude Rijn. De waterkering is weergegeven als licht gebogen, bruin gekleurde streep (Hoogheemraadschap van Rijnland, kaartenverzameling nr. A 86).

³ H. van der Linden, 'De Zwammerdam', in: I.J. Dutilh e.a. (red.), *Met eerbiedigende werking. Opstellen aangeboden aan prof. mr. L.J. Hijmans van den Bergh* (Deventer 1971), 119-131, aldaar 122, noot 10.

⁴ Koch, *Oorkondenboek* I, nrs. 244 en 245.

Eind 1200 had de hertog juist een grote slag geslagen. Hij had het rijke Dordrecht en de omliggende landen veroverd op de graaf van Holland. Zoals in de Middeleeuwen gebruikelijk was, had hij dit territorium vervolgens aan de overwonnen graaf van Holland in leen gegeven, zodat die het beheer kon uitvoeren, terwijl de hertog zelf als leenheer de hoogste macht in handen hield. De nieuwe machtsverhouding werd bezegeld in een verdrag, opgesteld op 3 november 1200. Eén van de verdragsbepalingen ging over de wederzijdse rechten op kooplieden en op tolleren. Kort daarna is deze bepaling in een afzonderlijke oorkonde verder uitgewerkt. Het ging om de precieze verwoording van een regeling over borgstelling en een procedure van vervolging bij wanbetaling. De kooplieden waren voor de hertog en de graaf kennelijk interessant; geen wonder, want Dordrecht was de belangrijkste handelsstad van Holland. Gelegen in het estuarium waar de grootste Hollandse, Brabantse en Vlaamse rivieren in zee uitmondde, was de stad het overslagcentrum van de internationale handelsstromen, zowel van noord naar zuid als van west naar oost en omgekeerd. De Hanzesteden uit het Baltische gebied en Duitsland verhandelden hier hun waren met hun partners van de Britse eilanden en Vlaanderen; de laatstgenoemde regio was de draaischijf voor de Europese noord-zuid handel en tevens het opkomende industrieel centrum van Noord-Europa. Het afkomen van de goederenstromen geschiedde via de grote riviertolleren gevestigd langs de wateren rondom Dordrecht. De boekhouding van de graaf van Holland, die vanaf kort na 1300 bewaard is gebleven, geeft een prachtig overzicht van de aanzienlijke inkomsten uit de tolleren en van de kosten van de tolfunctionarissen en het onderhoud van de tolhuizen, evenals van de proceskosten tegen kooplieden die zich verzetten tegen aanhoudingen door patrouilleboten.⁵ Terug naar de oorkonde van 1202. Ging het nu alleen om een waterstaatsbelang? Ik denk dat het opruimen van de dam ook heel gunstig was voor het handelsverkeer. Eén van de belangrijkste routes was uitgerkend die van Dordrecht naar Utrecht over de Hollandse IJssel, de Gouwe en de Rijn, met aansluiting op de Zuiderzee en het Balticum via de Vecht. In november 1200 had de hertog van Brabant als leenheer van Holland groot belang gekregen bij de onbelemmerde handelsbewegingen in Holland en hij had hierover goede afspraken gemaakt met de graaf van Holland. Het is toch meer dan toevallig dat juist hij kort daarop, of het nu nog in 1200 was of twee jaar later, erop toezag dat de dam in de Rijn werd opgeruimd en vervangen door een in principe open waterkering. Mijn stelling is dat de oorkonde van 1202 weergeeft dat mede door de economische en politieke belangen van de betrokken vorsten op interregionaal niveau een oplossing geforceerd werd voor het moeilijke probleem van de waterbeheersing tussen Utrecht en Holland.

Waterstaatsgrenzen

Waterstaatsgrenzen zijn relatief onafhankelijk van politieke grenzen, ofwel grenzen van algemeen bestuur, een term die in kringen van bestuursjuristen gebruikelijk is. Grenzen van waterschappen op ieder ruimtelijk niveau worden bepaald door het landschap. Laagtes en hoogtes, rivieren, meren en zeeën bepalen de richting waarheen het water in hoofdzaak stroomt. In Nederland zijn de hoofdrichtingen west, direct naar de Noordzee, en noord, via het IJsselmeer (voorheen de Zuiderzee) en de Waddenzee naar de Noordzee. Voor het Hoogheemraadschap van Rijnland lagen de uitwateringen van oudsher bij Katwijk waar de (Oude) Rijn in zee stroomde en in diverse openingen in de zuidelijke IJdijk, waar het Haarlemmermeer en de rivier het Spaarne in het IJ stroomden. De landscheidingen, de natuurlijke grenzen die waterstaatkundige eenheden van elkaar scheiden, zijn in Nederland zandplateaus, stuwwallen, duinen en hoogveenmassieven. In Rijnland werd de westelijke grens gevormd door de duinen. Landinwaarts lagen drie hoogveenkussens, delen van het grote Utrechts-Hollandse hoogveenmassief, die alle drie oorspronkelijk een grens van het afwateringssysteem vormden. De zuidgrens met Delfland werd gevormd door wat ik het Zuid-Rijnlandse kussen noem, de noordgrens lag in het Noord-Rijnlandse kussen, en de oostgrens lag midden in het Hollands-Utrechtse grenskussen.

5 H.G. Hamaker (ed.), *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis*. Werken Historisch Genootschap nieuwe serie 21 (Utrecht 1875); J.F. Niermeijer (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden Maasgebied, eerste deel, 1104-1399*. Rijksgeschiedkundige publicatiën 127 (Den Haag 1976, herdruk 1986), 403-610; D.E.H. de Boer e.a. (ed.) *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie II. Rekeningen van de rentmeesters der domeinen. Deel 1393-1396*. Rijksgeschiedkundige Publicatiën 182 (Den Haag 1983).

Deze grenzen waren door hun aard aan grote slijtage onderhevig. Door menselijk ingrijpen, met name de drainage ten behoeve van landbouw, zakten de veenmassieven aanmerkelijk, waardoor de waterscheidende hoogten verdwenen. Ook dreigde vanaf de dertiende eeuw aantasting door intensieve turfwinning. Toch was dit gevaar relatief eenvoudig te beheersen door over een zekere breedte het massief intact te laten en wettelijk te beschermen tegen turfafgraving, of door over het voormalige hoge midden een dijk aan te leggen, of beide. De zuidelijke grens van Rijnland met Delfland werd op deze manier uitstekend in stand gehouden, afgezien van enkele incidentele grenscorrecties.⁶ Wel werd deze grens door twee grote wateren doorsneden, de Gouwe en de Leidse Vliet, maar die voerden alleen lokaal water af, geen water van elders zoals de Oude Rijn. De Gouwe was op twee plaatsen afgesloten, bij de aansluitingen op de Hollandse IJssel en de Oude Rijn; in de Vliet lag een sluis precies op de landscheiding, bij Leidschendam.

De noordgrens van Rijnland is al in de dertiende eeuw naar het noorden verschoven. De kleistroom langs het IJ met daarop het begin van de zuidelijke IJdijk werd de nieuwe grens. Deze ontwikkeling hing samen met het feit dat de uitwatering van Rijnland aan de westelijke grens, in de duinen, eind twaalfde eeuw dichtslibde. De uitwatering van Rijnland werd daarom naar het noorden verlegd. In het begin van de dertiende eeuw was dit de Wendeldijk en de sluizen daarin uitwaterend in het zuidelijke deel van het latere Haarlemmermeer, aan de noordgrens van het baljuwschap Rijnland, dicht bij de grens met het baljuwschap Kennemerland. Maar al gauw, uiterlijk in 1253, is de hoofdafwatering verlegd naar Spaarndam aan de monding van het Spaarne, midden in Kennemerland. Hierdoor breidde het Hoogheemraadschap in wording zijn zorg ook uit tot de zuidelijke IJdijk. Het Hoogheemraadschap van Rijnland had voortaan dus te maken met twee baljuwschappen binnen zijn grenzen. Hieruit zijn geen ernstige conflicten voortgekomen, waarschijnlijk omdat beide vielen onder het graafschap Holland.

In dezelfde periode ontstonden problemen aan de oostgrens, waar de Rijn Rijnland binnenstroomde. Hier was de oplossing minder eenvoudig. Zoals Gerard van de Ven in zijn bijdrage beknopt beschrijft, is gedurende lange perioden veel water van de landen aan de Woerdense kant van de grens via de Rijn en de andere onderdelen van het Rijnlandse uitwateringssysteem in zee gestroomd. Hierover zijn meermaals nieuwe conflicten ontstaan en nieuwe regelingen afgesproken, en dat heeft heel wat archiefpapier opgeleverd. Van de Ven refereert kort aan het feit dat de waterstaatkundige grens hier samenviel met een belangrijke politieke grens, die tussen het graafschap Holland en het bisdom Utrecht. Beide waren tot begin zestiende eeuw twee onafhankelijke soevereine staten. Slechts de keizer van het statenverbond van het Duitse Rijk waartoe beide staten aanvankelijk behoorden, had enig oppergezag over de twee. Dit was de reden waarom keizer Frederik Barbarossa in 1165 bij het eerste gedocumenteerde grensconflict met Utrecht ten tonele verscheen om als bemiddelaar tussen de partijen op te treden. Nadien nam het keizerlijk gezag aanzienlijk af, hetgeen de weg vrijmaakte voor heren van iets minder allure, zoals de hertog van Brabant.

Van de Ven constateert dat de uitwatering van Woerden op Rijnland eigenlijk tot in de twintigste eeuw nooit echt goed geregeld is geweest. In verhouding tot de oppervlakte aan land dat afwaterde op Rijnland, werd er, zeker na de Middeleeuwen, nooit genoeg vergoeding betaald in de vorm van bijdrage aan de morgengelden of anderszins. In zekere zin is deze situatie te beschouwen als een 'free riders-probleem'. Zonder al te veel kosten te maken, lifte Woerden gedurende lange perioden van de achthonderdjarige gemeenschappelijke geschiedenis als het ware mee met Rijnland. Hoe was dat mogelijk? Waarom heeft Rijnland in later eeuwen niet nog een paar keer de Rijn bij Zwammerdam dichtgegooid om Woerden tot evenredige betaling te dwingen? Dit is een moeilijk te beantwoorden vraag waar Van de Ven niet op ingaat. Enerzijds kunnen er andere, belangrijker belangen geweest zijn die beide gebieden verbonden, zowel binnen de waterstaat als

2. Frederik Barbarossa, keizer van het Duitse keizerrijk, bemiddelde als eerste in waterstaatsgrensconflicten tussen Holland en Utrecht in 1165. In 1202 nam de hertog van Brabant zijn rol over. Bronsplastiek op de Brugstraat te Zwammerdam, kopie in de Blauwe Zaal van Rijnlands Gemeenlandshuis op de Breestraat te Leiden. (Foto: Hoogheemraadschap van Rijnland).

6 J.L. van der Gouw, *De landscheidingen tussen Delfland, Rijnland en Schieland* (Hilversum 1987); over conflicten om de binnenvaart rond de landscheidingen zie J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de Late Middeleeuwen* (Leuven 1995) 437-476.

daarbuiten; dit zou moeten worden onderzocht. Anderzijds was het vermoedelijk ook een kwestie van prioriteit binnen Rijnlands bestuur. Door de verruiming van de afwateringscapaciteit door de aanleg van nieuwe sluizen bij Halfweg in 1492, was de materiële overlast voor Rijnland wellicht niet zo groot. Boven kreeg Rijnland in de volgende eeuwen telkens weer met grote nieuwe grensproblemen te maken die alle aandacht opeisten.

Tot het midden van de zestiende eeuw had men nog regelmatig veel werk aan de dreiging van grote overstromingen vanuit het noorden als de Zuiderzee de IJdijken doorbrak, in Rijnland zelf en in het naburige Amstelland. De effecten hiervan waren enorm toegenomen sinds de Hoge Middeleeuwen, enerzijds door de inzakkende veenkussens en het ontstaan van grote meren hierin (de voorlopers van het Haarlemmermeer), anderzijds door hogere waterstanden op de zich sterk uitbreidende Zuiderzee.⁷ Rijnlands bestuurders besteedden in de zestiende eeuw dan ook veel energie aan het overnemen van het beheer van de zuidelijke IJdijk, die nog steeds in onderhoud was bij de kleine, arme dijkdorpjes. Daarnaast vroeg de agressieve expansie van de turfwinning in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw veel aandacht. Alle waterstaatkundige werken moesten doorlopend geïnspecteerd worden om aantasting te voorkomen en er werd een uitgebreid waarborgsysteem opgezet om de wegvallende grondbelasting te compenseren.⁸ Een dieptepunt werd bereikt in de achttiende eeuw, toen de sterk afgesleten oevers van het Haarlemmermeer met een kostbare paalbeschoeiing versterkt werden, dankzij zware subsidies van Holland.⁹

In de zeventiende en achttiende eeuw stak een nieuw grensgevaar de kop op. Zoals Paul van den Brink in zijn artikel laat zien, werd de zorg voor de grote rivieren zeer belangrijk voor Rijnland. Door de grote landschappelijke veranderingen, met name het wegzakken van de hoogveenbarrières in de veengebieden, was het reële gevaar ontstaan dat bij een doorbraak van de rivierdijken die relatief ver weg lagen, zoals ten zuiden van Rijnland bij de Alblasserwaard, het rivierwater zich dwars door alle bestaande beheerseenheden heen een weg zou banen richting Rijnland. De verantwoordelijkheid voor de rivieren lag in deze periode op provinciaal niveau, in Holland bij de Staten van Holland. Vele functionarissen van Rijnland namen een deel van de rivierzorg op zich, omdat ze naast of als onderdeel van hun taak bij Rijnland, ook bestuurlijke functies vervulden bij de Staten. Van den Brink noemt van de technici met name de Rijnlandse landmeters Melchior Bolstra, Cornelis Velsen en Nicolaas Cruquius. Op bestuurlijk niveau is opmerkelijk dat de voorzitter van de Hollandse commissie van provinciale rivierzorg permanent uit Rijnlands gelederen werd gekozen. Ook interessant is de intermediaire rol van de machtige politicus Pieter Steijn, hoogheemraad van Rijnland (1740-1772) en raadspensionaris van Holland (1749-1772).¹⁰

In de negentiende en twintigste eeuw had Rijnland veel te maken met de verandering van inwendige grenzen. De drooglegging van het Haarlemmermeer (1845) was een traumatische ervaring en resulteerde voor de Rijnlandse bestuurders en ambtenaren in een hernieuwde kennismaking met hun eigen boezem, zoals Ludy Giebels het mooi uitdrukt.¹¹ De droogmaking van het Haarlemmermeer was voor de toenmalige verhoudingen een project van ongekeerde omvang, zowel qua bestuurlijke coördinatie als qua technologie en kapitaalsinvestering. De drooglegging had een enorme en welhaast onvoorziene invloed op de waterhuishouding. De boezem werd met tachtig procent verkleind, waardoor de overgang naar stoombemaling voor de boezem noodzakelijk werd. Deze geschiedenis is door Charles Jeurgens zo uitvoerig bestudeerd, dat hieraan binnen dit themanummer geen bijdrage is gewijd.¹²

Wel bevat dit themanummer twee artikelen over grenskwesties in de twintigste eeuw. Jan van den Noort doet in zijn boeiende bijdrage kond van Rijnlands vrijgevigheid ten behoeve van de zoetwaterinlaat voor Delfland, dwars door de zuidgrens heen.¹³ Delfland had namelijk in toenemende mate last van verzilting van zijn boezem en moest daarom bronnen van zoet water zoeken. Rijnland had, zoals uit metingen in de jaren tachtig bleek, ruim voldoende water over om niet alleen Delfland, maar ook Schieland zonodig van water te voorzien. De hoofdoorzaak

7 P.J.E.M. van Dam, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998) 92-99.

8 Ibidem, 70-80; zie ook de bijdragen van Ibelings, Van Dam en Buitelaar in het themanummer *Turfwinning in Laag Nederland voor 1530*, *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 5 (1996) afl. 2; L. Giebels, 'Het waarborgfonds van het Hoogheemraadschap van Rijnland', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 21 (1989), 160-180.

9 B. Dolfing, *Waterbeheer geregeld? Een historisch-bestuurskundige analyse van de institutionele ontwikkeling van de hoogheemraadschappen van Delfland en Rijnland 1600-1800* ([Den Haag] 2000) 227-233, 375-391.

10 A. Bosch en W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1989* (Zaltbommel 1998) 26.

11 L. Giebels, *Hollands water. Het hoogheemraadschap van Rijnland na 1857* (Utrecht 2002), 110, 172.

12 C. Jeurgens, *De Haarlemmermeer. Een studie in planning en beleid 1836-1858* (Amsterdam 1991).

13 Zie ook de nieuwe overzichts-geschiedenis van Delfland in de negentiende en twintigste eeuw: J. van den Noort, *De hand in eigen boezem. Waterkwaliteit in het Hoogheemraadschap van Delfland 1888-2003* (Hilversum 2003).

van de verzilting was het opdringen van de zouttong in de Nieuwe Waterweg. In 1947 was deze al zover doorgedrongen dat Delfland door de eigen sluizen alleen nog maar zout water kon inlaten. Delfland werd daardoor afhankelijk van Rijnwater dat via de Hollandse IJssel werd aangevoerd, maar had geen directe toegang tot deze rivier op eigen grondgebied. De oplossing die werd gevonden was inlaat vanuit de Rijn en de Vliet, via een nieuw gemaal te Leidschendam.

Tot overmaat van ramp was het Rijnwater niet altijd betrouwbaar. Bij een geringe wateraanvoer zorgde het zout dat in de Elzas en het Ruhrgebied door de industrie in de Rijn werd gedumpt voor een te hoog zoutgehalte. Bovendien had Delfland te kampen met een grote binnenlandse zoutbron. Grote industrieën in Den Haag en Delft gebruikten koelwater dat uit zeer diepe ondergrondse zoutwaterreservoirs werd opgepompt en dat na gebruik eenvoudigweg op de boezem werd geloosd. Decennialang zijn er daarom plannen gemaakt en gewijzigd om extra aanvoerkanalen van zoet water te graven langs Rijnlands grenzen naar het verzilte hart van Delfland, onder meer via Waddinxveen. Maar door enerzijds effectief waterkwaliteitsbeheer gericht op het tegengaan van de invloed van de Noordzee en de industriële lozing, en anderzijds de weerstand van lokale overheden en de milieubeweging, zijn de aanvullende kanalen nooit gegraven. Uiteindelijk is in 1988 wel een nieuwe aanvoerlijn gerealiseerd, geheel onafhankelijk van Rijnland. Vanuit het Brielse Meer, dat dankzij de Deltawerken verzoet was, werd onder de Nieuwe Waterweg door een leiding gelegd naar Delfland. Delflands waterkwaliteit is dus bijna een halve eeuw afhankelijk geweest van het wateroverschot van Rijnland.

In de twintigste eeuw speelde nog een heel andere grensproblematiek, het gevolg van de rappe urbanisatie. De grenzen tussen stad en platteland wijzigden zich, en daarmee die tussen stad en Hoogheemraadschap. Maili Blauw beschrijft in haar artikel heel mooi hoe de stad Amsterdam als het ware over de omliggende polders heen groeide, nog voordat er enige bestuurlijke afstemming over de waterbeheersing had plaatsgevonden. Met verbazing constateerden de stedelijke journalisten dat de polder de grote stad controleerde aangaande het opschonen van sloten. Aan het einde van de twintigste eeuw ontstond wrijving toen de nieuwe Waterschapswet (1992) integrale functionele besturen voorschreef. Dit leidde tot conflicten tussen Amsterdam en Rijnland, die pas in 1999 door een uitspraak van de Raad van State werden beslecht. Volgens Blauw laten die conflicten zich in belangrijke mate verklaren door een verschil in mentaliteit, dat zich vooral uitte in de geheel verschillende invullingen van het begrip 'doelmatigheid'. Volgens Rijnland hield doelmatigheid in dat waterstaatkundige factoren bepalend waren bij het vormen van (grenzen van) waterschappen. Volgens Amsterdam was doelmatigheid vooral het zo laag mogelijk houden van de kosten voor de burger. De territoriale, waterstaatkundige grens tussen waterschap en stad was tevens een grens tussen twee mentale werelden.

Kennisgrenzen

Voor de overgang naar het tweede type grenzen dat in dit themanummer aan de orde komt, de grenzen aan de kennis van de waterstaatsdeskundigen, keer ik terug tot de oorkonde van 1202 die de aanleiding vormde voor het Rijnlandse symposium. In essentie ging het verdrag over het opruimen van een dam bij Zwammerdam en over het graven van drie weteringen door degenen die belang hadden bij de waterstaat aan beide zijden. Dit staat al meteen in de tweede zin van het verdrag: *'Comes ... promisit destruere dammum in Suadenburch [...], videlicet ut tres aqueductus, qui vocantur weteringe, preparentur.'*¹⁴

Wat valt meteen op aan deze frase? Er komt een Nederlands woord in voor. Vanzelfsprekend is de akte opgemaakt in het Latijn, zoals gebruikelijk in de Middeleeuwen, maar merkwaardig genoeg is er voor één woord geen goede Latijnse vertaling. Het woord 'weteringen' wordt eerst aangeduid met het woord *aqueductus*, dus aquaducten, waterleidingen. Maar dat was de opstellers van de tekst

toch niet duidelijk genoeg. Kennelijk mocht er absoluut geen verwarring ontstaan over de betekenis van dit woord. Daarom voegde men eraan toe: *aqueductus, qui vocantur weteringe*, oftewel, 'aquaducten, die [in de landstaa] weteringen worden genoemd'. Dit ene zinnetje wijst erop hoe specifiek de woordenschat over de waterstaat rond 1200 al was. Ook uit later eeuwen is dit verschijnsel bekend. In Latijnse, en vanaf de vijftiende eeuw ook in Franstalige overheidsdocumenten, werden voor bepaalde concepten betreffende de waterhuishouding Nederlandse woorden gebruikt of toegevoegd.

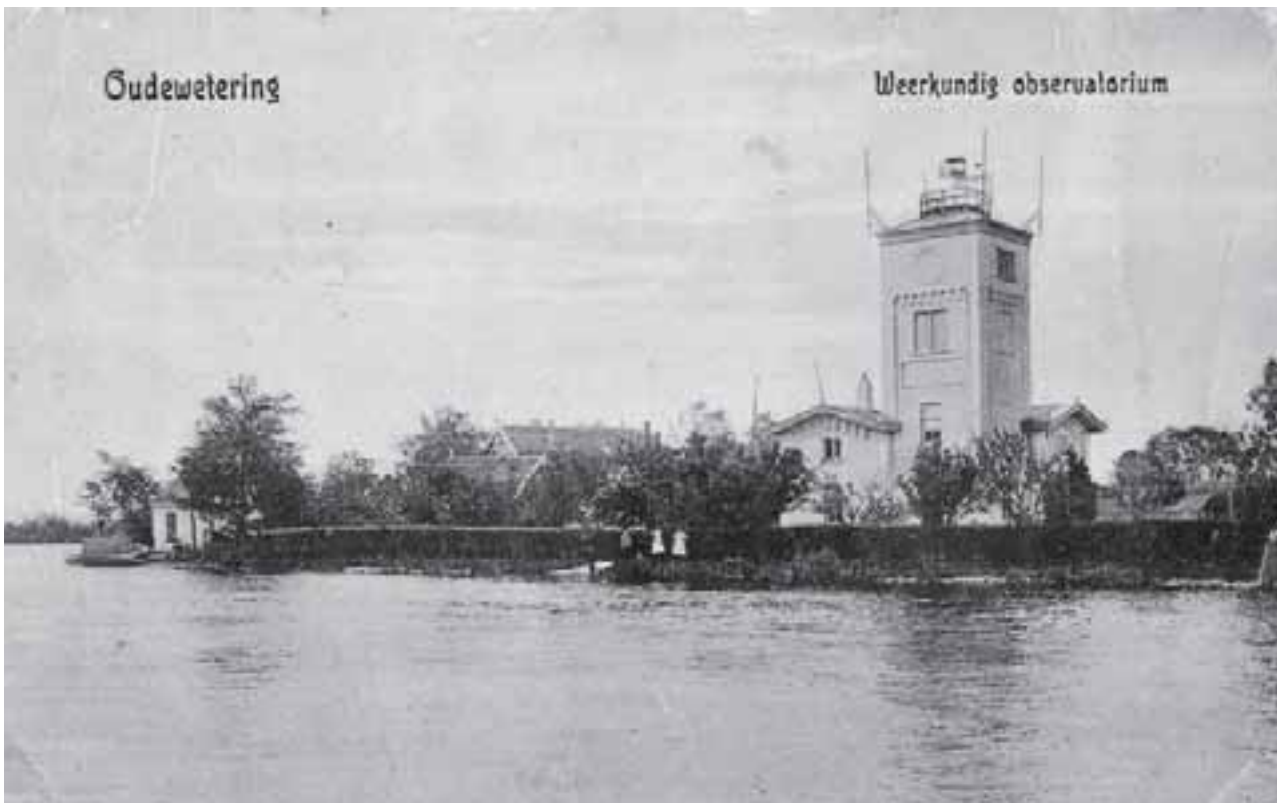
Een beschrijving van een waterstaatkundige situatie vereist zeer precieze concepten. Deze concepten weerspiegelen de specifieke waterstaatkundige kennis en deze kennis is vaak heel lokaal. In de waterstaat gelden wel algemene, meestal natuurkundige principes, maar de locatie bepaalt de uitwerking van de natuurwetten. Vanuit deze constatering is gemakkelijk de sprong gemaakt naar de noodzaak die zich vanaf het vroegste begin in het Hollandse laagland voordeed om kennis te verzamelen. Aanvankelijk werd die kennis vastgelegd in beschrijvende documenten. Bestekken van dijken, sluizen en bruggen behoren daartoe, evenals nota-achtige beleidsondersteunende teksten.¹⁵ In de Renaissance kwam er een aanzienlijke verbetering in de methoden van kennisverzameling en verslaglegging door het ontstaan van de cartografie en de driedimensionale tekening. Ook werd al een eerste begin gemaakt met de vastlegging van individuele kennis gebaseerd op eigen waarneming. Het zeer lijvige waterstaatkundig traktaat van Andries Vierlingh, *Tractaet van dyckagie* (1575), is daarvan het bekendste voorbeeld. In de achttiende eeuw trad er een nieuwe hausse in de kennisverwerving op door de invoering van systematische kennisverzameling. De artikelen van Van den Brink en Jeurgens gaan in op dit laatste fenomeen.

Paul van den Brink vraagt in zijn bijdrage aandacht voor de opzienbarende grensverlegging van de kennis over de rivieren in de achttiende eeuw. Een belangrijke motor hierachter was Rijnland, dat een invasie van rivierwater in zijn territorium wilde voorkomen. De nieuwe kennis sproot mede voort uit een debat over rivierkundige visies. Cornelis Velsen vertolkte een visie gericht op subtiele manipulatie van de rivierloop, die echter bij Rijnland politiek slecht lag omdat dit pas op lange termijn effect zou hebben. Rijnland was een fel voorstander van krachtige symptoombestrijding.

Het eerste initiatief om de kennisgrenzen te verleggen was het opzetten van een netwerk van waarnemers langs de rivieren; zij verzamelden gegevens die centraal werden geregistreerd. Een tweede initiatief was het vervaardigen van zeer precieze rivierkaarten, waarop met behulp van dieptelijnen zelfs de rivierbedding exact zichtbaar werd gemaakt. Een belangrijke rol in het rivierkundige debat werd gespeeld door een overstromingskaart die op initiatief van Rijnland in grote hoeveelheden in de Hollandse steden werd verspreid. Op deze kaart werd het gebied in Holland en Utrecht dat gevaar liep te worden overstroomd bij doorbraak van de Lekdijk, op dramatische wijze met opvallend kleurgebruik in beeld gebracht.

Charles Jeurgens gaat in zijn artikel in op de kennisverwerving over het weer en de boezem, in het bijzonder de invloed daarvan op het beleid bij de droogmaking van het Haarlemmermeer. Hij beschrijft twee werelden van weerswaarneming, de oude beschrijvende methode en de nieuwe methode die uitgaat van systematische metingen vastgelegd in tabellen. De nieuwe methode werd ontwikkeld door personen die het min of meer als hobby deden, in ieder geval niet in het kader van hun ambt. De bekendste is wel Nicolaas Cruquius. Het Hoogheemraadschap van Rijnland was de eerste bestuurlijke instelling die systematisch meteorologische gegevens liet verzamelen, vanaf 1735. De registratie werd uitgevoerd door de eigen functionarissen die werkzaam waren bij de sluizen van Halfweg. Ze vormt de oudste langjarige meteorologische reeks van Europa. Opmerkelijk is Jeurgens' conclusie over de beleidsvorming aangaande de droogmaking van het Haarlemmermeer. De Rijnlandse opzieners waren beter dan de andere bij de drooglegging betrokkenen in staat de meteorologische gegevens in verband te brengen met de statistische gegevens die zij verzamelden over de boezem.

15 Een overzicht van sluisbestekken voor circa 1550 in: P.J.E.M. van Dam, 'Ecological challenges, technological innovations'. The modernization of sluice building in Holland, 1300-1500', in: *Technology and Culture* [Themanummer gewijd aan de Nederlandse waterstaats-geschiedenis] 43 (2002), 500-520.

Zij behoorden al meer tot de nieuwe meetbare wereld dan de ingenieurs van de waterstaat, vooral die welke in dienst waren van de provincie Holland, en de beslissers op ministerieel niveau.

Tot slot

Er is bij het Hoogheemraadschap van Rijnland uitvoerig gediscussieerd over de vraag of de oorkonde van 1202 wel het herdenken waard is. Dat gebeurde in 2002, bij het achthonderdjarig bestaan van de oorkonde, toen tot het houden van het symposium en het realiseren van dit themanummer werd besloten, maar ook al in 1952, bij het zevenhonderdvijftigjarig bestaan.¹⁶ De kwestie die beide keren speelde, is dat het Hoogheemraadschap van Rijnland als instituut in de oorkonde van 2002 eigenlijk helemaal niet genoemd wordt. Toch heeft met name Henk van der Linden gewezen op het grote belang van de oorkonde.¹⁷ De oorkonde bevestigt wat ook al uit eerdere stukken bleek, namelijk dat er aan Rijnlandse zijde reeds een gecoördineerde waterstaatszorg op regionaal niveau plaatsvond. Immers, uit het feit dat Utrecht niet ontijdig mocht afwateren blijkt dat er afspraken werden gemaakt over perioden waarin afwatering wel mogelijk was, en dit op zich houdt al een vorm van regionale coördinatie in. Deze visie benadrukt dat het bestaan van een waterstaatsorganisatie niet afhankelijk is van de overlevering van documenten erover. Wel wordt ons geschiedbeeld door die schriftelijke bronnen bepaald. De oorkonde geeft evenwel geen bewijs voor het bestaan van waterzorg in een speciaal daarvoor gestichte organisatie, buiten het algemeen bestuur.

Het waterbeheer begon zodra de eerste boeren hun schoppen in het veenmassief zetten, zo rond het jaar negenhonderd, zoals we onder andere uit archeologische bronnen weten. Vanaf het allereerste begin waren er organisaties op lokaal niveau en zodra men zich met de grotere waterwegen zoals de Rijn ging bemoeien, moeten er ook regionale organisatievormen zijn geweest. Niet bekend is hoe formeel of geïnstitutionaliseerd die organisaties waren. Waren er regelmatige vergaderingen of vonden die ad hoc plaats? Hoe vaak en vanaf wanneer zat de graaf

3. Het observatorium in Oude Wetering. Na verkoop van het Gemeentehuis te Halfweg richtte Rijnland in 1870 een eigen waarnemingsstation op met zelfregistreerbare instrumenten voor meting van windkracht, luchtdruk, regenval en boezemstand. Ansichtkaart verzonden in 1909 (Fotoverzameling Hoogheemraadschap van Rijnland nr. 3113).

16 *Notulen Verenigde Vergadering* (1952) 109-111; idem (1953) 161; idem (1954) 156. Toen werd uiteindelijk aan de herdenking vorm gegeven door het plaatsen van een beeltenis van graaf Willem I bij het gemaal te Katwijk. Volgens moderne opvattingen heeft de graaf niets met de oorkonde van 1202 te maken, maar S. Fockema Andrae (toen in dienst van Rijnland) zag reden om in hem de echte stichter van Rijnland als waterschap te zien, zie Fockema Andrae, *Willem I*.

17 H. van der Linden, 'Oorsprong', 129-149; Idem, 'De koningsroede. Een herziening van *De Cope* op het punt van de middeleeuwse ontginningssystematiek', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3 (2000), 7-43 en de daarin genoemde recente literatuur van zijn hand.

de bijeenkomst voor? Vanaf wanneer noemden de edelen die daaraan deelnamen zich heemraad? Maakten de deelnemers notulen van hun vergaderingen, of werden de beslissingen alleen via mondelinge overdracht verspreid? We zullen de antwoorden nooit weten. Toch weten we in 2003 al heel veel meer dan in 1952, mede dankzij de vernieuwende studies van onderzoekers als Henk van der Linden. Het getuigt van een moderne, eigentijdse geschiedopvatting om met het herdenken van de oorkonde van 1202 niet zozeer de juridische grondslag van het ontstaan van een waterbeheersorganisatie te vieren, maar vooral de relatie tot de maatschappij waarin een dergelijke organisatie geleidelijk groeide.